

Aftenposten har bedt historikeren og journalisten Guri Hjeltnes skrive om Aftenposten i krigsårene og oppgjøret etterpå. Hun utga i 1990 sin studie om «Avisoppkjøret etter 1945».

I Sverige åpnes arkiver skånselløst – og åpenbarer en nasjon med svart fortid. Den svenske riksbanken visste at gullet som

Nazi-Tyskland brukte som betalingsmiddel for svenske leveranser av kull-lager og malm, i alle fall delvis var ranet gull fra jodiske naziofre, hvitvasket via Sveits.

Dagens Nyheter i Stockholm, som bragte avsløringene, har rettet også et kritisk blikk mot seg selv. I mars 1942 publiserte 17 svenske aviser en artikkel om hvordan norske motstandsmenn som ble tatt av tyskerne, ble torturert i norske fengsler. De 17 avisene hadde i hemmelighet avtalt å publisere samme dag,

for å unngå sensur. Folgen ble et drastisk inngrep. Alle de 17 avisene ble beslaglagt etter ordre fra regjeringen.

Artikkelen dukket aldri opp i Dagens Nyheter. Avisens sjefredaktør Sten Dehlgren var også leder for Pressenämnden, som hadde i oppdrag fra staten å holde den svenske pressen i stramme tøyer. Dehlgren hadde tilgang til artikkelen i flere uker før publiseringen. I stedet for å trykke den i sin egen avis, valgte han å registrere konfiskeringen av hele opplaget til 17 aviser.

Sjefredaktøren gikk ofte regjeringens ærend, og lå i sin alminnelighet lavt i kommentarer om Det tredje rike. Tyske annonser var en viktig inntektskilde.

Dette skrev Dagens Nyheter om, nå i host, på avisens forside.

Og her hjemme? Også Norge synes å ha et problem med håndteringen av vår fortid. Ikke minst gjelder det avisenes rolle i okkupasjonsårene.

«Aftenposten må ikke komme ut som eneste store avis i hovedstaden på frigjøringsdagen!»

Det var et klart uttalt synspunkt i hjemme-frontkretser våren 1945.

Man satset på en overgangsordning med fellesavis, slik at de Oslo-avisene som var blitt stanset i krigsårene, skulle få anledning til å stable sammen personale og teknisk apparat for utgivelse på ny.

Krigen som aldri tar slutt

GURI HJELTNES

Umiddelbart etter frigjøringsrusen i mai-dagene 1945 reiste det seg en følelsesladet debatt om de norske dagsavisenes adferd og skjebne under den tyske okkupasjonen.

Norsk Presseforbund iverksatte en opprenskning i egne rekker. Myndighetene nedsatte en granskningskomité som skulle undersøke avisenes forhold i årene 1940-1945. I kjølvannet av dette fulgte rettssak og splittelse mellom avisgrupperinger. Norge fikk ikke en pressefront under den tyske okkupasjonen – mens det ellers fikk en lærerfront, en kirkefront og en idrettsfront. Men etter 1945 etablerte det seg to stelte fronter: to avisgrupper – enkelt sagt arbeiderpresse mot borgerlig presse, som argumenterte mot hverandre og forfulgte ulike interesser.

OSLO-PRESSEN

„Vi er fri, - vi er fri, - vi er fri“
Elevet. Viltgransket krigsmateriell og store styrker ble
noe bristet for kampen mot Japan.
Noen av dem som ikke visste hvor de var forløst. 30 kommando-følgere
gjennom marsj og oppgjør Oslo.
Van Schooten om bestående seg
Elevet. Viltgransket krigsmateriell og store styrker ble
noe bristet for kampen mot Japan.
Noen av dem som ikke visste hvor de var forløst. 30 kommando-følgere
gjennom marsj og oppgjør Oslo.
Van Schooten om bestående seg

De stansede avisene ønsket erstatninger for sine tap. Aviser som hadde fortsatt sin utgivelse, strittet imot inndragning av krigsårenes overskudd.

Deutsche Zeitung in Norwegen og soldatavisene Wacht im Norden og Unterhaltungsheften.

Liksom landet selv, ble hele norsk presse overrumplet av det tyske overfallet på Norge. Mer enn noen annen avis ble det viktige organ Aftenposten underlagt streng kontroll og årvåke sensurinstanser. Avisen ble gjenstand for spesiell forhåndssensur. De første eksemplarene som gikk ut fra pressene, skulle fremlegges tyskernes Presseabteilung umiddelbart, både om natten og om ettermiddagen. Som regel fortsatte trykkingen mens sensuren pågikk, og det hendte at pressen måtte stoppes og det trykte kasseres når de redaksjonelle lederne kom tilbake fra sensur og måtte skrives om. Reichskommissar Terboven fikk Aftenpostens ledere i oversatt versjon hjem til seg på Skaugum; de øvrige avisene ventet han med til han kom på kontoret.

Det var under unntakstilstanden i Oslo at Aftenposten ble nyordnet, 12. september 1941. Avisens eiere, dr. Hans L. C. Huitfeldt og overlege Einar Fr. Lindboe, fikk telefonisk beskjed av Presseabteilungs leder om å melde seg i stortingsbygningen kl. 16.00.

Eierne anmodet om å få ta med seg en tolv, avisens korrespondent Niels J. Mørre. Presseabteilung meddelte kort og katego-

under. Han beskrev forholdene i en redaksjon, «delt i to fiendtlige leire», en «lang og pinefull tid» for avisens gamle medarbeidere.

Aftenpostens daværende nattredaktør (1940-41), senere mangeårige sjefredaktør (1948-68), Einar Diesen, har brukt uttrykket «mareritt» også om perioden frem til unntakstilstanden.

Etter september 1941 oppsto et skille og et motsetningsforhold mellom avisens NS-stab, som var økende, og de andre i redaksjonene. Skillet ble også markert fysisk, i og med at mange av de gamle medarbeiderne fikk overflyttet sin arbeidsplass til Amandus og Thrine Schibsteds tidligere leilighet i den gamle gården mot Akersgaten. Målsetningen med nyordningen av arbeidsplassen var: Propagandaen skulle presenteres bedre, gis større slagkraft. Den nye ledelsen foretok nyansettelser av flere NS-medlemmer i redaksjonen, avisen ble mindre, propagandastoffet økte.

Dette ga på den andre siden rom for økt illegal virksomhet for den gamle staben. Især gjaldt dette produksjon og distribusjon av illegale aviser. Og lyttejenesten etter at radioapparatene ble inndratt i Norge høsten 1941, var stor i Aftenposten, som i andre aviser.

Historiene går om at det i Aftenposten ble produsert 15-16 illegale aviser. Det er

se at det var rimelig med et inndragningsbeløp. For avisene med størst overskudd regnet man med at det var snakk om betydelige inndragningsbeløp. Det gjaldt blant andre Aftenposten (anslått overskudd 3,5 millioner kroner), Bergens Tidende (anslått overskudd 2 millioner kroner), Drammens Tidende og Buskeruds Blad (anslått overskudd 970 000 kroner).

Det ble ført en såkalt «prøvesak» mot uavhengige Morgenposten i Oslo, som også utkom i alle krigsår, for å kartlegge det rettslige grunnlaget for inndragning fra krigsfortjeneste. I Høyesteretts plenum ble det i 1948 slått fast, med dissens, at man kunne foreta en inndragning av Morgenpostens inntekter i den tid avisen hadde

langt mindre omsetning, mindre inntekt osv. enn Aftenposten.

Hva ble lagt til grunn for avtalen? En revisorrapport hadde fastslått at Aftenpostens inntekter i den tid tvangsinnsatte redaktører var i sving, fra september 1944 frem til mai 1945, var 2 millioner kroner. Omsetningen utgjorde 60,9 millioner, lønn ingene 28,9 millioner. Til pensjonspremie og gavepensjoner avsatte avisen vel 2 millioner kroner.

Erstatningsdirektoratet aksepterte at avisens avsetninger. Det gjaldt pensjonsfond og livrenter på 2,2 millioner, utgift-

Etter freden kom krigen – i avisenes spalter.

Det vi kaller avisoppgjøret etter 1945, skulle bli en kamp om penger og prestisje, men ble en kamp om å gjenopprette den norske avisens nasjonale holdning under den tyske okkupasjonen og om avisenes ulike levevilkår inn i etterkrigs-Norge.

Følelsene overfor Aftenposten, Norges største avis fra før krigen, med opplagsvekst og markedseksponering i krigsårene, var sterke. Som historikeren Jens Arup Seip sa det (1984): «Etter krigen tålte jeg ikke å se Aftenposten.»

1200 politiske ledere

Hva reagerte folk på? Enkelt sagt – det som daglig sto å lese i Aftenposten. Reportasjer, politiske artikler, ledere. Folk husker den dag i dag sitater fra enkeltartikler, som av Knut Hamsun i 1943: «Jeg synes det gaar riktig godt nu. Ubaatene arbeider jo Nat og Dag...» eller hans minneord, rett før frigjøringen, om at Hitler kjempet mot bolsjevismen «til siste åndedrag».

I perioden 13. september 1941 til 7. mai 1945 sto det på trykk 1200 politiske ledere i Aftenposten. 1200 ledere ble daglig spredt til vel 100 000 abonnenter og hadde langt, langt flere lesere. Dette var ett av ankepunktene som ble reist i landssviksaken mot Aftenpostens tvangsinnsatte NS-redaktører etter krigen. I taltalen mot den ene lederskribenten het det at han hadde skrevet omkring 400 lederartikler av politisk og propagandamessig innhold, delvis «til fordel for tyskerne og NS» og de tiltak de satte i verk, og delvis rettet «mot Norges lovlige myndigheter». Dermed, het det i taltalen, bidro lederskribenten til å svekke det norske folks motstandsevne i kampen mot okkupasjonsmakten.

Om morgenen 11. april 1940 troppet NS' rikspolisjef John Thronsen opp i Aftenposten fulgt av bevæpnede menn kledd i Leidangens uniform. Han forlangte at Nasjonal Samlings hovedorgan skulle trykkes i Aftenpostens trykkeri, og påa samtidig at Fritt Folk ble innlagt i samtlige Oslo-aviser. Kravet ble skjerpet senere på dagen med en tysk offiser og nye NS-menn i Leidangens-uniform.

Trykkingen av Fritt Folk skulle snart opphøre. I stedet ble Aftenposten pålagt betydelige trykke-oppgaver for tyskerne:

risk av Aftenpostens politiske sjefredaktør John Nesse og redaksjonen. Torolv Kandahl var avsett med en ublikkelig virkning. Kandahl ble samtidig avsett som formann i Norsk Presseforbund. Nesse skulle dessuten arresteres for sabotasje av okkupasjonsmaktens krav, for engelskvennlighet og tvetydige artikler. Flere andre medarbeidere ble avsett, og avisen fikk en ny redaksjonell ledelse. Dette er et ømt punkt i avisens historie. Da tyskerne ønsket at Aftenposten skulle drives med strammere tøyler, kunne den nye «pålidelige» ledelsen hentes fra redaksjonens stab.

Dagen etter, 13. september, innkalte Aftenpostens eiere etter tyskernes ordre de fire nye i ledelsen, sjefredaktør Henry Endsjø, sjefsekretærene Simon Flood og Arne Paus Paussett og redaktør Doery Smith til møte, og meddelte Presseabteilungs ordre om nyordningen. Paus Paussett opptredte iltert og stilte i full hirduniform, med armbind og medbragt lue. Overlege Lindboe anbefalte ham å unnlåte å opptre i uniform. Men uniformen dukket opp igjen flere ganger.

Avisens eiere fikk beskjed om å fortsette administrasjonen av avisen – som ikke ville bli tillatt stoppet.

Stemningen i avishuset ble raskt anspent. Den nye ledelsen slet med å få ressjonsmøte 25. september 1941 ble det rapportert en klage fra Arne Paus Paussett om demonstrativ uførlighet: Medarbeiderne hilste ikke! Visstnok var det Einar Diesen, Kr. Anker Olsen og Elvind Flaatten som hadde unnlått å hilse i korridoren. Paus Paussett hadde villet sende bud på hilden, men Endsjø avverget dette. Doery Smith klaget over det samme. «I orden foreløpig», ble det notert i direksjonens protokoll. Og så senere dukket tilsvarende situasjoner opp, og elerne anmodet om ro.

Delt i to leirer

Aftenpostens medarbeider Niels J. Mürer skrev etter krigen på oppdrag fra Aftenpostens ledelse en beretning om avisen i disse kritiske årene. Om beretningen nok har karakter av å være en hvitbok, er den like fullt en meget verdifull kilde. Mürer omtaler «de lite misundelsesverdige vilkår jøssingene i Aftenposten levde og arbeidet

ikke riktig, ifølge Mürers hvitbok og en redigert utgave av John. Nesse sommeren 1945. Men den illegale avisen London kl. 8 hadde en av sine to redaktører i Aftenposten. Avisen var hoveddistribusjonssted for denne illegale avisen, og fra 1944 ble den redigert i Aftenposten.

Utenriksmedarbeiderne i Total krig, 5 på 12 og Siste runde (utgitt fra april 1944) arbeidet i Aftenposten. London-Nytt ble, inntil den ble stoppet, distribuert med Aftenpostens biler. Mürer nevner annen illegal virksomhet – som kurerpost til Sverige, fordeling av trykksaker fra Storbritannia og Sverige, ordning av dekningssteder for flyktninger og gutta på skauen, og transport til Sverige.

Flere av de gamle redaksjonelle medarbeiderne satt i kortere eller lengre tid arrestert på grunn av illegalt virke. John. Nesse ble løslatt på betingelse av ikke å ha kontakt med Aftenposten. Noen måtte rømme landet. Einar Diesen havnet ved Regjeringens Informasjonskontor i London. Torolv Kandahl ble tilsvarende kontor i New York.

Annonser og opplagsvekst

Det rasjonerte Norge satte sitt preg på de avisene som utkom. Annonsemarkedet eksploderte i Aftenpostens spalter. Bytting, kjøp og salg, tilbud av alle slag ble presset sammen i bitte små rubrikkannonser. I mars 1945 ble toppen nådd, da var tre helsider fylt med innrykkede småannonser.

Avisens opplag i 1939 var for morgen-nummeret 98 500, lørdag morgen 124 000 og for aftenutgaven 78 700. Aftenpostens opplag ved utgangen av 1945 var 147 600. Avisen befestet under krigen sin posisjon som hovedstadens og landets ledende avis, mens konkurrenten Arbeiderbladet med sin fem-årsrasts mistet plassen som Norges nest største avis.

Arbeiderbladets abonnementsarkiv ble båret fra Arbeiderpartiets beslaglagte lokaler på Youngstorget og opp til Aftenposten i Akersgaten, og ved krigens slutt hadde mange av Oslos innbyggere endret lesevaner – de fortsatte med Aftenposten som husorgan.

I 1945 kom Riksadvokatens Aviskomité frem til at 45 aviser hadde hatt et så stort overskudd fra okkupasjonsårenes utgivelse

de hatt tvangsinnsatt NS-redaktør og et propagandabureau og straffbare arbeid. Fra inndragelse ble trukket diverse utgifter, blant annet beløp avsett til pensjonsfond. Morgenpostens inndragningsbeløp ble i Høyesterett satt til 170 000 kroner. (Riksadvokatens komité foreslo 210 000 kroner.)

I all hemmelighet

«Prøvesaken» ble en enorm skuffelse for dem som ønsket et avisoppgjør som monnet. De aviser som fant hele prosessen infamerende og urimelig, syntes domfellelse overhodet var et overgrep. Avisgruppene organiserte seg. For de stansede avisene gikk arbeiderpressen i spissen, blant de ressurssterke ikke-sosialistiske aviser var anførrerne Agderposten, Aftenposten, Adresseavisen og Bergens Tidende.

De ikke-stansede avisene anskaffet seg dyktige advokater og truet med fortsatte rettssaker. Myndighetene ble satt under et betydelig press.

I forhandlinger med Erstatningsdirektoratet, med støtte fra justisminister O. C. Gundersen, forsvant alle ladede uttrykk, som at avisene hadde hatt en «ulovlig vinning» eller hadde drevet «utilbørlig virksomhet». Avisene skulle ikke gå med på «inndragning», de forhandlet om en frivillig ordning om å beregne et «ansvar». Og – ikke minst – avisene forlangte full konfidensialitet, et eventuelt resultat skulle ikke gjøres kjent for offentligheten.

Ytringsfrihetens forkjempere, avisene – som i fem år hadde levd med sensur og en lang rekke inngrep i pressefriheten, og som etter frigjøringen hadde omtalt landssviksaker og alskens oppgjør i store oppslag – de avisene krevde fullt hemmelighold omkring sitt eget krigsoppgjør!

Hovedtyngden i forhandlinger i avisoppgjøret fant sted i 1949-50, med en annen slenger senere, den siste i 1954. I november 1949 ble en rekke aviser behandlet, med to klare tendenser – store reduksjoner i ansvarsbeløp og et skred av henleggelse. Hvorfor?

Helt enkelt: Erstatningsdirektoratet sluttet i oktober forhandlingene med Aftenposten. Sluttsummen for Norges største avis ble 100 000 kroner.

Morgenposten, prøve-kandidaten, ble idømt 170 000 kroner, selv om den hadde

til grønnsakdyrking og griseavl for funksjonærene til 1,2 millioner, og 50 000 kroner årlig til hver av avisens to eiere.

I tillegg hadde man valgt å tillegge et ikke-økonomisk forhold vekt: Ett av avisstyrets fremste medlemmer, h.radv. Leif Nagell-Erichsen, foretok tre reiser til Stockholm i krigsårene. Selv om reisene var av privat karakter, forklarte Nagell-Erichsen at han tok kontakter med legasjonen i Stockholm og spurte om London-regjeringen hadde ønsket overfor Aftenpostens ledelse, uten å få noen beskjeder tilbake om dette. Erstatningsdirektoratet valgte å veie Stockholms-reiser og samtaler opp mot millionavsetninger.

Forsoningens epoke

Viktigst av alt var nok at direktoratet strakte seg meget langt for å få en avtale med den viktige avisen Aftenposten, uten ny rettssak. Avisoppgjøret var et politisk oppgjør der hovedkonflikten hadde gått mellom borgerlige og sosialistiske aviser. Alment var rettsoppgjøret i 1949 inne i en fase med benåddinger og reduksjon i dommer.

Erstatningsdirektoratets forhandlinger med Aftenposten pågikk under valgkampen i 1949. Ett viktigst stortingsvalg sto for døren. Det ville være en voldsom politisk belastning for Arbeiderpartiet – som ble identifisert med hele rettsoppgjøret – å få en opprivende konflikt med de konservative største aviser.

Avisoppgjøret kan sees som del av den brede forsoningens politikk i etterkrigs-Norge. Landet skulle gjenreises, og avisene inngikk i prosessen. Kom avtalen med Aftenposten i stand uten problemer, ville trolig de andre ikke-stansede avisene følge etter.

I realiteten slo den hemmelige avtalen med Aftenposten hele avisoppgjøret over ende.

Resultatet av forhandlingene med Aftenposten, 100 000 kroner, slo ned som en bombe blant de få som ble orientert. Konsekvensene ble dramatiske: Når Aftenposten slapp med så lite, ja da kunne jo ikke mindre aviser betale mer. I tillegg kom mange henleggelse. Av 76 avissaker henla Erstatningsdirektoratet 53 saker.

Dog kom tre mindre aviser til å innbetale mer til statskassen enn Aftenposten. Det var Adresseavisen i Trondheim (600 000 kroner), Bergens Tidende (194 000 kroner) og Stavanger Avis, en sammenslutning i krigsårene bestående av Stavanger Aftenblad og Stavangeren (136 800 kroner). Grunnen til at dette var mulig, var hemmeligholdet. De ikke-stansede avisene visste ikke om utfallet i hver- andres saker!

I erstatning til avisene som fikk sin utgivelse stoppet i flere år, ble det utbetalt 6,5 millioner kroner fra krigsskadetrygden og Justisdepartementets Oppgjørssavdeling. På den annen side: 23 aviser som utkom i okkupasjonsårene, innbetalte sitt «ansvar» – 1,5 millioner kroner til staten.

Hadde resultatet av avisoppgjøret blitt kjent sist på 1940-tallet, ja da ville nok helvete ha vært løs. Men historien om avisoppgjøret alment – og Aftenpostens især – skulle bli kjent for offentligheten først i 1990.

HENTET: Henry Endsjø ble etter tyskernes ønske hentet fra redaksjonen til stillingen som sjefredaktør.

AVSATT 1: Aftenpostens politiske sjefredaktør, John. Nesse, ble av Presseabteilung avsatt med øyeblikkelig virkning 12. september 1941.

HIRD: Sjefsekretær Arne Paus Paussett stilte i hirduniform da Presseabteilungs ordre om nyordning ble meddelt på et møte 13. september 1941.

TO LEIRER: Aftenpostens medarbeider Niels J. Mürer beskrev forholdene i redaksjon under krigen som en redaksjon «delt i to fiendtlige leire».

MARERITT: Avisens daværende nattredaktør, Einar Diesen (sjefredaktør etter krigen), har brukt uttrykket «mareritt» om perioden frem til uinntakstilstanden.

AVSATT 2: Også redaksjonsssekretær Torolv Kandahl ble avsett av Presseabteilung.

UHOFLIG: Eivind Flaatten var blant dem som ble innkallget til direksjonen for å ha unnlått å hilse på Arne Paus Paussett i korridoren.

OVERGANG: Overgangsordningen med fellesaviser var i første rekke journalist og forlagsmann Chr. A.R. Christensen verk.